

TOMASZ NIEDZIŃSKI

ORCID: 0000-0002-0997-1773

Uniwersytet Warszawski

NADZÓR SĄDÓW I MINISTRA SPRAWIEDLIWOŚCI NAD POSTĘPOWANIEM DYSCYPLINARNYM WOBEĆ RADCÓW PRAWNYCH

Abstrakt: Przedmiotem niniejszej pracy jest analiza oraz ocena modelu nadzoru sądów powszechnych i Ministra Sprawiedliwości nad postępowaniem dyscyplinarnym wobec radców prawnych. Artykuł ten wynika ze szczególnego zainteresowania autora tematyką postępowania dyscyplinarnego jako postępowania pozasądowego, prowadzonego przez organy samorządu zawodowego. Istotą jest ukazanie złożoności metody nadzoru sądów powszechnych i Ministra Sprawiedliwości nad postępowaniem dyscyplinarnym wobec radców prawnych. Autor stara się szczególnie wskazać na autonomiczność sądownictwa dyscyplinarnego radców prawnych jako zawodu zaufania publicznego, któremu Konstytucja RP zagwarantowała możliwość tworzenia samorządów zawodowych. Zamiarem jest też przybliżenie czytelnikom orzecznictwa Sądu Najwyższego oraz Trybunału Konstytucyjnego, omawiającego kwestię i zakres nadzoru sądów powszechnych i Ministra Sprawiedliwości nad postępowaniem dyscyplinarnym wobec radców prawnych.

Słowa kluczowe: postępowania dyscyplinarne, radca prawny, nadzór, sądy powszechne, Minister Sprawiedliwości, samorząd zawodowy

1. HISTORYCZNY ZARYS ZAWODU RADCY PRAWNEGO

W historii zawodu radcy prawnego można wyszczególnić trzy etapy. Pierwszy z nich dotyczący zarówno wykonywania zawodu radcy prawnego, jak i jego odpowiedzialności dyscyplinarnej określony został w uchwale Rady Ministrów nr 533 z dnia 13 grudnia 1961 roku w sprawie obsługi prawnej tak zwanego sektora społecznego¹. Uchwała ta przyznała radcom prawnym uprawnienie do wykonywania obsługi prawnej przedsiębiorstw państwowych, zjednoczeń (jednostek równorzędnych) oraz banków państwowych. Drugi etap rozpoczął się 6 lipca 1982 roku, kiedy to Sejm PRL uchwalił ustawę o radcach prawnych, która określała zasady

¹ Uchwała Rady Ministrów nr 533 z dnia 13 grudnia 1961 roku w sprawie obsługi prawnej tzw. sektora społecznego, M.P. z 1961 r. Nr 96, poz. 406.

wykonywania przez nich obsługi prawnej oraz legitymizowała działania samorządu radców prawnych. Za początek trzeciego etapu uznaje się uchwalenie ustawy z dnia 23 grudnia 1988 roku o działalności gospodarczej — w ówczesnym art. 24 wymieniono udzielanie pomocy prawnej jako jeden z rodzajów działalności gospodarczej.

Jeżeli zaś chodzi o kwestię odpowiedzialności dyscyplinarnej radców prawnych, zgodnie ze wspomnianą już uchwałą nr 533 Rady Ministrów z dnia 13 grudnia 1961 roku, a w szczególności z § 14 tej uchwały, w razie ujawnienia: faktów nie należytego wykonywania obowiązków radcy prawnego, naruszania przepisów § 7 ust. 2 uchwały albo okoliczności, które zmniejszają zaufanie wymagane od pracownika pełniącego funkcję radcy prawnego, prokurator wojewódzki, prezes sądu wojewódzkiego lub przewodniczący delegatury Najwyższej Izby Kontroli ma możliwość skierowania wniosku o rozpatrzenie tego typu sprawy przez zespół, który działa przy Prezesie Głównej Komisji Arbitrażowej. Zespół ten składał się, kolejno, z przedstawicieli: Prezesa Głównej Komisji Arbitrażowej, ministra, któremu podlegało zainteresowane przedsiębiorstwo, Ministra Finansów, Ministra Sprawiedliwości, zarządu głównego właściwego związku zawodowego i Zarządu Głównego Zrzeszenia Prawników Polskich. Prezes okręgowej komisji arbitrażowej, w którego okręgu działał radca prawny, był zobowiązany do zawiadomienia Prezesa Głównej Komisji Arbitrażowej o ujawnieniu faktów, o których wyżej mowa. Prezes Głównej Komisji Arbitrażowej, gdy otrzymał do rozpoznania określoną sprawę, uprawniony był następnie do wskazania odpowiedniego zespołu zobowiązanego do rozpatrzenia danej sprawy. Zespół ten, po wnikliwym zapoznaniu się z materiałami przedstawionymi przez wnioskodawcę i wyjaśnieniami radcy prawnego, jeśli stwierdził zasadność zarzutów, w zależności od ich wagi, mógł zastosować różnorodny katalog kar, a więc udzielić radcy prawnemu upomnienia, nagany lub zagrozić skreśleniem z listy radców prawnych w razie dalszego naruszenia obowiązków, a w razie stwierdzenia, że radca prawny nie daje rękojmi należytego wykonywania obowiązków lub naraża interes społeczny na szkodę — skreślić z listy radców prawnych.

O decyzji zespołu zawiadomiony miał być, zgodnie z ust. 3 § 14 uchwały, dyrektor przedsiębiorstwa, w którym zatrudniony był radca prawny, oraz jednostka nadrzędna przedsiębiorstwa. Od przedmiotowej decyzji przedsiębiorstwo lub radca prawny mogli złożyć odwołanie w terminie 7 dni do zespołu odwoławczego. Skład zespołu odwoławczego ustalany był przez Prezesa Rady Ministrów. Zespół odwoławczy w decyzji dotyczącej skreślenia z listy radców prawnych określał też okres, na jaki osoba skreślona z listy zostaje pozbawiona możliwości wykonywania zawodu radcy prawnego i przez który nie może ubiegać się o ponowny wpis na listę radców prawnych.

Wraz z uchwaleniem ustawy o radcach prawnych z dnia 6 lipca 1982 roku² postępowanie dyscyplinarne wobec radców prawnych zostało ujednolicone i prze-

² Ustawa o radcach prawnych z dnia 1 października 1982 roku, Dz.U. z 1982 r. Nr 19, poz. 145 z późn. zm.

kazane do kompetencji samorządu zawodowego radców prawnych jako autonomiczne prawo korporacji zawodowej. Uwolnienie zawodu radcy prawnego od nadzoru Państwowego Arbitrażu Gospodarczego nastąpiło ustawą z dnia 24 maja 1989 roku o rozpoznawaniu przez sądy spraw gospodarczych, która przyznała samorządowi radców prawnych kompetencje do prowadzenia aplikacji oraz dokonywania wpisów i prowadzenia list radców prawnych.

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej w art. 17 dopuszcza tworzenie samorządów zawodowych³. Znajduje to swoje pełne uzasadnienie w konstytucyjnych zasadach: demokratycznego państwa prawnego oraz w zasadzie społecznej gospodarki rynkowej. Ponadto, praktyczna działalność samorządów zawodowych zapobiega powstawaniu konfliktów społecznych oraz ułatwia negocjacyjne załatwienie spraw spornych. Samorząd zawodu zaufania publicznego, powołany zgodnie z art. 17 Konstytucji w drodze ustawy, realizuje dwie zasadnicze funkcje: reprezentuje osoby wykonujące ten zawód oraz sprawuje pieczę nad jego należyтым wykonywaniem w granicach interesu publicznego i dla jego ochrony. Piecza sprawowana przez samorzady zawodów zaufania publicznego nad należyтым wykonywaniem tych zawodów ma charakter działalności o cechach władztwa publicznego. Celem takiej działalności samorządów zawodowych jest należyte wykonywanie zawodów zaufania publicznego, a więc dążenie do osiągnięcia stanu, w którym czynności stanowiące wykonywanie zawodów zaufania publicznego będą realizowane przy dokładnym przestrzeganiu właściwej jakości tych czynności, zarówno w sensie merytorycznym, jak i prawnym⁴. Zgodnie z utrwalonym poglądem doktryny utworzenie w ustawie samorządów zawodowych na pewno przyczyniło się do prawidłowego postępowania jego członków w sprawach zawodowych oraz zapewniło odpowiednią jakość świadczonych przez nią usług⁵. W wyroku z dnia 3 października 2005 roku Naczelny Sąd Administracyjny w Warszawie potwierdził potrzebę powierzenia temu samorządowi realizacji zadań publicznych i konieczności zapewnienia jednolitości funkcji spełnianych przez podmioty wykonujące administrację⁶.

Sprawowanie pieczy nad należyтым wykonywaniem zawodu zaufania publicznego przewidziane w art. 17 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej obejmuje działania kontrolne oraz nadzorcze podejmowane przez organy samorządu zawo-

³ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 roku, Dz.U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483. Zob. więcej wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 1 grudnia 2009 roku, K 4/08, OTK ZU 2009, nr 11/A, poz. 162, „model odpowiedzialności dyscyplinarnej osób wykonujących zawód zaufania publicznego znajduje wyraźne potwierdzenie w normie o randze konstytucyjnej, a mianowicie art. 17 Konstytucji”.

⁴ *Konstytucja RP*, t. 1. *Komentarz do art. 1–86*, red. M. Safjan, L. Bosek, Warszawa 2016.

⁵ W. Kozielowicz, *Odpowiedzialność dyscyplinarna sędziów, prokuratorów, adwokatów, radców prawnych i notariuszy*, Warszawa 2012, s. 22.

⁶ Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 3 października 2005 roku, II GSK 196/0, OSG 2006, nr 3, poz. 29, s. 41.

dowego, a także uchwalenie zasad etyki i deontologii zawodowej i wykonywanie władztwa dyscyplinarnego⁷.

Mając to na względzie, można stwierdzić, że postępowanie dyscyplinarne jest swoistym rodzajem samokontroli dla wyróżnionej organizacyjnie grupy społecznej wykonującej szczególnie rodzaj czynności, w tym przypadku dla osób wykonujących zawód radców prawnych. To właśnie konstrukcja samorządu zawodowego umożliwia zobowiązanie jego członków do przestrzegania wysokich standardów etyczno-moralnych, a więc tym samym tylko członkowie samorządu zawodowego, którzy wyróżniają się wysoką wiedzą w tym zakresie, mogą oceniać zachowanie innych radców prawnych i orzekać w ich sprawach dyscyplinarnych.

Jeżeli chcielibyśmy wyróżnić podstawowe cechy każdego postępowania dyscyplinarnego, musimy mieć na względzie przede wszystkim represyjność oraz karny charakter postępowania dyscyplinarnego. H. Kelsen twierdził, że nie ma różnicy między postępowaniem dyscyplinarnym a prawem karnym. Wskazywał, że pozycja osoby potencjalnie podlegającej odpowiedzialności dyscyplinarnej z chwilą naruszenia przez nią normy prawnej staje się identyczna z pozycją innego obywatela naruszającego porządek prawny. W obu przypadkach dochodzi do naruszenia prawa, a sankcja jest jego konsekwencją i pewną niekorzyścią⁸. Odnosząc się zaś do karnego charakteru postępowania dyscyplinarnego, należy zwrócić szczególną uwagę na gwarancje przewidziane w tym procesie przysługujące obwinionym⁹. Aspekty procesowe dotyczą przede wszystkim zbiegu postępowania dyscyplinarnego z postępowaniem karnym. Zgodnie z art. 74 ustawy o radcach prawnych w sprawach nieuregulowanych do postępowania dyscyplinarnego przeciwko radcom prawnym stosuje się odpowiednio przepisy kodeksu postępowania karnego. Jest to uzasadnione głównie tym, że odpowiedzialność dyscyplinarna jest tak naprawdę rodzajem odpowiedzialności karnej. W literaturze prawo dyscyplinarne uznawane jest za szczególną gałąź, a wręcz rodzajową odmianę prawa karnego. Odpowiedzialność dyscyplinarna jest formą odpowiedzialności represyjnej, do której zalicza się odpowiedzialność karną. W doktrynie prawa karnego porusza się też kwestię dopuszczalności stosowania prawa karnego materialnego — przepisów kodeksu karnego w postępowaniu dyscyplinarnym. Analiza cech zarówno postępowania dyscyplinarnego, jak i zasad odpowiedzialności dyscyplinarnej umożliwia przyjęcie tezy, że w postępowaniu dyscyplinarnym mają także zastosowanie przepisy części ogólnej kodeksu karnego¹⁰.

⁷ M. Tabernacka, *Zakres wykonywania zadań publicznych przez organy samorządów zawodowych*, Wrocław 2007, s. 58.

⁸ H. Kelsen, *Podstawowe zagadnienia nauki prawa państwowego*, t. 2, Wilno 1936, s. 253–280.

⁹ W. Bujko, *Odpowiedzialność dyscyplinarna*, [w:] *Zawód radcy prawnego. Historia zawodu i zasady jego wykonywania*, red. A. Bereza, Warszawa 2013, s. 319.

¹⁰ K. Dudka, *Stosowanie przepisów kodeksu postępowania karnego w postępowaniach dyscyplinarnych uregulowanych w prawie o adwokaturze oraz ustawie o radcach prawnych*, [w:] *Prawo w działaniu*, t. 18. *Sprawy karne*, red. M. Mozgawa, Warszawa 2014.

2. ROLA SĄDÓW POWSZECHNYCH W POSTĘPOWANIU DYSCYPLINARNYM

Prawo do sądu w sprawach dyscyplinarnych radców prawnych realizowane jest w ramach postępowania dyscyplinarnego, które z kolei ma charakter postępowania represyjnego, to jest mającego na celu poddanie jednostki pewnej dolegliwości, najczęściej w postaci określonej sankcji. Ma ono charakter postępowania pozasądowego (w sensie rozumienia sądów powszechnych), gdyż jest prowadzone przez organy dyscyplinarne samorządu radców prawnych, którymi są rzecznik dyscyplinarny i sądy dyscyplinarne. Prawo radcy prawnego do sądu dyscyplinarnego w postępowaniu dyscyplinarnym w swej treści podobne jest do prawa do sądu powszechnego, ale istnieją także istotne różnice.

Chcąc oddać istotę sądownictwa dyscyplinarnego, należy wskazać, że postępowanie dyscyplinarne uregulowane na gruncie ustawy o radcach prawnych jest postępowaniem szczególnym, ma charakter pozasądowy oraz toczy się przed organami dyscyplinarnymi samorządu zawodowego. Organy dyscyplinarne samorządu zawodowego, mimo że nazywane są sądami dyscyplinarnymi, nie są sądami w rozumieniu Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. Artykuł 175 Konstytucji wyraźnie stanowi, że „wymiar sprawiedliwości w Rzeczypospolitej Polskiej sprawują Sąd Najwyższy, sądy powszechne, sądy administracyjne oraz sądy wojskowe”. Jak widać, nie ma tutaj przestrzeni na zakwalifikowanie do sądów powszechnych sądów dyscyplinarnych. Ponadto „członkowie sądów dyscyplinarnych w sprawach swojego urzędu nie są niezawiśli w rozumieniu art. 17 ust. 1 Konstytucji RP, ale w zakresie orzekania obowiązuje ich bezstronność i podlegają tylko ustawom”¹¹.

Skoro więc ustawodawca w ustawie o radcach prawnych przyznał organom samorządu dyscyplinarnego uprawnienie do orzekania w sprawach dyscyplinarnych, rodzi to konieczność kontroli wydawanych przez nich orzeczeń przez sądy. W wyroku z dnia 11 września 2001 roku Trybunał Konstytucyjny podkreślił, że

gwarancją poszanowania praw i wolności obwinionego jest zapewnienie kontroli sądowej orzeczeń w sprawach dyscyplinarnych. We wszystkich postępowaniach o charakterze represyjnym prawo do sądu pełni rolę szczególną, gwarantującą kontrolę poszanowania praw i wolności obywatelskich przez niezależny, bezstronny i niezawisły sąd¹².

Artykuł 62² ust. 1 ustawy o radcach prawnych stanowi, że od orzeczenia wydanego przez Wyższy Sąd Dyscyplinarny w drugiej instancji przysługuje stronom, Ministrowi Sprawiedliwości, Rzecznikowi Praw Obywatelskich oraz Prezesowi Krajowej Rady Radców Prawnych kasacja do Sądu Najwyższego. Rzecznik Praw Obywatelskich jest uprawniony do wniesienia kasacji, mimo że nie doręcza się

¹¹ A. Oleszko, *Prawo o notariacie. Komentarz*, cz. 1, Warszawa 2011, s. 544.

¹² Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 11 września 2001 roku, SK 17/00, OTK ZU 2001, nr 6.

mu orzeczenia z uzasadnieniem. Zgodnie z postanowieniem Sądu Najwyższego z dnia 11 maja 2005 roku (SDI 12/05) ustawodawca nie przewiduje uprawnienia do zaskarżenia kasacją decyzji Wyższego Sądu Dyscyplinarnego, wydanej nie w postępowaniu dyscyplinarnym, lecz w poprzedzającym je postępowaniu wyjaśniającym. Dodatkowo, w postanowieniu z dnia 11 czerwca 2019 roku (II DO 6/19), Sąd Najwyższy podkreślił, że w sprawach dyscyplinarnych prowadzonych na podstawie ustawy o radcach prawnych kasacja przysługuje wyłącznie od prawomocnego orzeczenia Wyższego Sądu Dyscyplinarnego, a nie od rozstrzygnięcia w formie postanowienia. Gdy rozstrzygnięcie w postępowaniu dyscyplinarnym zapadło w niewłaściwej formie, w postaci orzeczenia zamiast postanowienia, to konieczne jest traktowanie danego rozstrzygnięcia w dalszym procedowaniu jako postanowienia z wszystkimi tego konsekwencjami. Sąd Najwyższy wskazał także w postanowieniu z dnia 5 marca 2019 roku (II DSI 30/18), że wykluczone jest wniesienie kasacji jedynie od uzasadnienia wyroku sądu odwoławczego.

Kasację wnosi się do Sądu Najwyższego za pośrednictwem Wyższego Sądu Dyscyplinarnego w terminie trzydziestu dni od dnia doręczenia orzeczenia wraz z uzasadnieniem. Bez względu na to, czy kasację wnosi: strona, Minister Sprawiedliwości, Rzecznik Praw Obywatelskich czy Prezes Krajowej Rady Radców Prawnych, nie podlega ona opłacie. Kasacja może być wniesiona wyłącznie w dwóch przypadkach: z powodu naruszenia prawa, jak również w wyniku rażącej niewspółmierności kary dyscyplinarnej¹³. Zgodnie z przepisem art. 62² ust. 2 ustawy o radcach prawnych orzeczenie, od którego służy kasacja, nie podlega wykonaniu do czasu wniesienia kasacji lub bezskutecznego upływu terminu do jej wniesienia. Mamy tu więc sytuację bezwzględnej suspensywności. Warto jednak mieć na względzie, że wstrzymanie wykonania orzeczenia nie dotyczy środków zabezpieczających i tym samym nie uchyla tymczasowego zawieszenia w wykonywaniu zawodu.

W kwestii możliwości zaskarżania orzeczeń dyscyplinarnych wypowiedział się także Naczelny Sąd Administracyjny w postanowieniu z dnia 18 lutego 2014 roku, podkreślając, że „istnieje możliwość zaskarżenia rozstrzygnięcia sądu dyscyplinarnego, czy to w zakresie kosztów postępowania, czy to w odniesieniu do pozostałych elementów rozstrzygnięcia na skutek ewentualnie wywiedzionej kasacji”¹⁴. Kontrola sądów powszechnych nad sądownictwem dyscyplinarnym jest realizacją przez jednostkę jednego z fundamentalnych praw, a więc prawa do sądu strony postępowania dyscyplinarnego. W wyroku z dnia 27 lutego 2001 roku Trybunał Konstytucyjny podkreślił, że

celem takiej regulacji nie jest więc nadanie postępowaniu dyscyplinarnemu cech postępowania karnego, lecz zapewnienie osobie obwinionej praw i gwarancji służących zabezpieczeniu jej interesów

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ Postanowienie Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 18 lutego 2014 roku, II GSK 198/14.

w postępowaniu dyscyplinarnym. Taka konstatacja rodzi też konsekwencje dla określenia właściwości organów orzekających kary dyscyplinarne. Skoro postępowanie dyscyplinarne nie jest postępowaniem karnym i wymiarem sprawiedliwości w rozumieniu art. 175 ust. 1 konstytucji, to dopuszczalne jest orzekanie w sprawach tego rodzaju przez organy, które nie są sądami (na przykład przez komisje dyscyplinarne). Nie oznacza to oczywiście, że droga sądowa w tego rodzaju sytuacjach jest zawsze wyłączona. Zresztą omawiany przepis ustawy jest dowodem na to, że ustawodawca dopuszcza możliwość odwołania się do sądu (w tym wypadku Sądu Najwyższego)¹⁵.

Nie można tu pominąć wyroku Trybunału Konstytucyjnego z dnia 8 grudnia 1998 roku określającego zakres kontroli sądów powszechnych nad sądami dyscyplinarnymi¹⁶. Trybunał Konstytucyjny podkreślił, że

wszelkie gwarancje ustanowione w rozdziale II Konstytucji znajdują zastosowanie także wówczas, gdy mamy do czynienia z postępowaniem dyscyplinarnym. Gwarancje te odnoszą się bowiem do wszystkich postępowań represyjnych tzn. postępowań, których celem jest poddanie obywatela jakiejś formie ukarania lub jakiejś sankcji, a więc także postępowań dyscyplinarnych.

Również Trybunał Konstytucyjny zaznaczył, że władza sądownicza działa w ramach monopolu władzy państwowej oraz feruje wyroki w imieniu Rzeczypospolitej Polskiej (art. 174 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej).

Taki stan rzeczy nie wyklucza oczywiście legalności działania innych, niepaństwowych organów utworzonych w celu rozstrzygania sporów o prawa, o ile wyraźne przepisy ustawowe możliwość taką stwarzają (na przykład w wypadku sądów dyscyplinarnych tworzonych na podstawie ustaw szczególnych lub w ramach korporacyjnych struktur organizacyjnych). Rozstrzygnięcia podejmowane przez tego rodzaju sądy niepaństwowe nie są orzeczeniami w imieniu Rzeczypospolitej Polskiej, ponadto legalność tych rozstrzygnięć z reguły podlega kontroli państwowej władzy sądowniczej¹⁷.

Przyjmuje się więc, że jeżeli sądy w swojej jurysdykcji same nie rozstrzygają konfliktów prawnych, to powinny chociaż w sferze wymiaru sprawiedliwości sprawować kontrolę nad orzecznictwem organów quasi-sądowych. Realizacja tej normy konstytucyjnej następuje przez określenie na gruncie prawa polskiego odpowiedzialności dyscyplinarnej, która także tworzy funkcję ochronną i zapewnia członkom danej korporacji niezbędną swobodę i niezależność przy wykonywaniu zawodu. Pozwala to na inne wyznaczenie zakresu kontroli sądowej, bo kontrolę tę należy postrzegać nie tylko w kontekście ochrony praw jednostki, ale też jako instrument nadzoru państwa nad samorządami zawodowymi, a tych uprawnień nie należy zakreślać zbyt szeroko¹⁸.

¹⁵ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 27 lutego 2001 roku, K 22/00, OTK 2001, nr 3, poz. 48.

¹⁶ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 8 grudnia 1998 roku, K 41/97, OTK ZU 1998, nr 7, poz. 117.

¹⁷ A. Wasilewski, *Władza sądownicza w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, „Państwo i Prawo” 1998, nr 7.

¹⁸ Zob. więcej wyrok TK z dnia 8 grudnia 1998 roku, K 41/97.

W wyroku z dnia 25 czerwca 2012 roku Trybunał Konstytucyjny zaznaczył szczególną rolę sądownictwa dyscyplinarnego: „w obowiązującym porządku konstytucyjnym dopuszczalne jest działanie innych niż sądy państwowe organów utworzonych w celu rozstrzygania sporów o prawa, w tym sądów dyscyplinarnych tworzonych w ramach korporacyjnych struktur organizacyjnych”. Trybunał wielokrotnie podkreślał, że zasadność wyodrębnienia procedur odpowiedzialności dyscyplinarnej i nadania im pozasądowego charakteru znajdować może podstawę w „specyfice poszczególnych grup zawodowych oraz ochronie ich autonomii i samorządności”¹⁹. Trybunał w jednym ze swoich wyroków wskazał też na szczególnie rodzaj kontroli sądów powszechnych nad orzecznictwem dyscyplinarnym: „postępowanie kontrolne (weryfikacyjne) ze swojej natury musi mieć charakter ograniczony, gdyż — rzecz jasna — kontrola nie polega na rozstrzyganiu sprawy od podstaw”²⁰. Należy zaznaczyć, że „nieograniczonego” charakteru analogicznie nie ma też kontrola decyzji administracyjnych sprawowana przez sądy administracyjne. Z punktu widzenia ekonomiki procesowej zasadne wydaje się stanowisko, że zbyt szeroki zakres sądowej kontroli mógłby pozostawać w opozycji do podstawowych zasad procesowych, to jest sprawności i szybkości postępowania. Trybunał Konstytucyjny dostrzegł, że mimo ograniczenia zakresu postępowania kasacyjnego w sprawach dyscyplinarnych do kontroli uchybień „rażących” umożliwia ono rzetelną i efektywną weryfikację zaskarżonych orzeczeń. Zarzuty „rażącego naruszenia prawa”, jak też „rażącej niewspółmierności kary dyscyplinarnej” mogą dotyczyć zróżnicowanych uchybień prawa procesowego oraz materialnego, w tym przeprowadzenia postępowania dowodowego z naruszeniem reguł postępowania. Warto mieć jednak na względzie, że pojęcie rażącej niewspółmierności kary dyscyplinarnej jako podstawy do wniesienia kasacji jest traktowane w orzecznictwie Sądu Najwyższego dosyć restryktywnie, ponieważ stosowanie regulacji z kodeksu karnego byłoby niemożliwe z powodu specyfiki kar dyscyplinarnych i innych środków reakcji na przewinienie dyscyplinarne²¹. Trybunał Konstytucyjny podkreślił jednocześnie, że w wypadku korporacji prawniczych ograniczony zakres postępowania kontrolnego pozostaje w związku z konstytucyjną normą powierzającą samorządom zawodowym sprawowanie pieczy nad należyтым wykonywaniem zawodów zaufania publicznego. W wyroku z dnia 8 grudnia 1998 roku Trybunał uznał, że realizacja normy określonej w art. 17 Konstytucji

następuje przez określenie w przepisach prawa odpowiedzialności dyscyplinarnej, która również tworzy funkcję ochronną i w ten sposób zapewnia członkom danej korporacji niezbędną swobodę i niezależność przy wykonywaniu zawodu. To pozwala na inne wyznaczenie zakresu kontroli sądowej, bo kontrolę tę należy postrzegać nie tylko w kontekście ochrony praw jednostki, ale też

¹⁹ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 25 czerwca 2012 roku, K 9/10, OTK, Seria A, 2012, nr 6, poz. 66.

²⁰ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 11 września 2001 roku, SK 17/00.

²¹ Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 17 listopada 2015 roku, SDI 67/15, Lex nr 1763779, <http://www.sn.pl/sites/orzecznictwo/orzeczenia3/sdi%2067-15.pdf> (dostęp: 21.09.2020).

jako instrument nadzoru państwa nad samorządami zawodowymi, a tych uprawnień nie należy zakreślać zbyt szeroko²².

Jednoznacznie podkreślił, że postępowanie dyscyplinarne prowadzone przez organy samorządów zawodów zaufania publicznego jest kluczowym elementem wypełniania przez nie funkcji sprawowania pieczy nad należytym wykonywaniem tych zawodów, która znajduje wyraz w art. 17 ust. 1 Konstytucji. W konsekwencji za uzasadnione należy uznać wyznaczenie ograniczonego zakresu kontroli sądowej orzeczeń wydawanych w sprawach dyscyplinarnych członków samorządów prawniczych, gdy sprawy te podlegały wcześniej dwuinstancyjnemu i w istocie pełnemu rozpoznaniu przez kolegialne organy quasi-sądowe złożone z profesjonalnych prawników.

Dodatkowo warto też wskazać na orzecznictwo Sądu Najwyższego odnoszące się do postępowania dyscyplinarnego wobec radców prawnych. Słusznie przyjmuje się w nim, że przed Wyższym Sądem Dyscyplinarnym Krajowej Izby Radców Prawnych obowiązuje zakaz *ne peius* określony w art. 454 § 1 kodeksu postępowania karnego oraz zabrania się sądowi dyscyplinarnemu skazywania w instancji odwoławczej obwinionego radcy, który został uniewinniony w pierwszej instancji²³.

Podsumowując zakres kontroli sądów nad postępowaniem dyscyplinarnym, można uznać, że zamiarem ustawodawcy było wprowadzenie quasi-parasola ochronnego, którego zadaniem jest uwierzytelnianie orzeczeń sądów dyscyplinarnych w istniejącym porządku prawnym bądź weryfikowanie ich zasadności. Kontrola taka, co wielokrotnie podkreślono w zacytowanych w tym artykule wyrokach Trybunału Konstytucyjnego, nie może w żaden sposób wpływać na istotę sądownictwa dyscyplinarnego, a tym samym podważać jego legalności i sensu. Niewątpliwie więc zamiarem ustawodawcy było stworzenie takiego mechanizmu kontroli, który z jednej strony daje gwarancje określone w treści art. 45 Konstytucji RP, a z drugiej nie ingeruje za bardzo w samorząd zawodowy skupiający osoby zaufania publicznego. Warto przy tym zaznaczyć, że zakres kontroli sądów powszechnych nad sądownictwem dyscyplinarnym jest uregulowany w sposób jednoznaczny w ustawie w celu zapobieżenia jakimkolwiek próbom lub możliwości rozszerzania tego zakresu. Jak już wspomniano, dosyć restrykcyjne orzecznictwo sądów powszechnych też ma duży wpływ na kształtowanie orzecznictwa sądów dyscyplinarnych. Jednym z przykładów jest wyrok Sądu Najwyższego z 6 listopada 2014 roku dotyczące odpowiedzialności dyscyplinarnej za niewypełnianie ciążącego na radcach prawnych obowiązku uczestniczenia w szkoleniach²⁴. Sąd Najwyższy stwierdził, że ustawa o radcach prawnych nie zawiera normy, z której wynikałoby prawo do nakładania na radców prawnych przez organy samorządowe obowiązku szkolenia zawodowego obwarowanych odpowiedzialnością

²² Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 8 grudnia 1998 roku, K 41/97.

²³ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 23 września 2016 roku, SDI 44/16.

²⁴ Wyrok Sądu Najwyższego z 6 listopada 2014 roku, SD 32/14, MoP 2014, nr 23, s. 1227.

dyscyplinarną. W konsekwencji Sąd Najwyższy zdecydowanie zakwestionował możliwość pociągnięcia radcy prawnego do odpowiedzialności dyscyplinarnej za niezrealizowanie obowiązku szkoleniowego²⁵.

3. NADZÓR MINISTRA SPRAWIEDLIWOŚCI NAD POSTĘPOWANIEM DYSCYPLINARNYM

Artykuł 5 ust. 3 ustawy o radcach prawnych stanowi, że Minister Sprawiedliwości sprawuje nadzór nad działalnością samorządu w zakresie i formach określonych ustawą. Nadzór nie może mieć dowolnej formy, lecz musi wynikać wprost z ustawy korporacyjnej. Zgodnie z ustawą o radcach prawnych Minister Sprawiedliwości uprawniony jest do: a) zwrócenia uchwały okręgowej izby radców prawnych w przedmiocie wpisu na listę radców prawnych bądź odmowy takiego wpisu, jeżeli wniosek o wpis nie zawiera wymaganych informacji czy dokumentów, b) wniesienia sprzeciwu do uchwały o wpisie na listę radców prawnych oraz aplikantów radcowskich, c) skierowania do Sądu Najwyższego wniosku o uchylenie niezgodnych z prawem uchwał organów samorządu, d) wnioskowania do Krajowego Zjazdu Radców Prawnych albo do Krajowej Rady Radców Prawnych o podjęcie uchwały w danej sprawie należącej do właściwości danego samorządu, e) polecenia wszczęcia dochodzenia przeciwko radcy prawnemu lub aplikantowi, a także bycia stroną takiego postępowania, f) domagania się przekazania mu potrzebnych w danej sprawie dokumentów, g) otrzymania orzeczenia wydanego przez Wyższy Sąd Dyscyplinarny w drugiej instancji wraz z jego uzasadnieniem (doręczane także stronom i Krajowej Radzie Radców Prawnych), h) zaskarżania orzeczenia wydanego przez Wyższy Sąd Dyscyplinarny w drugiej instancji do Sądu Najwyższego (uprawnienie to przysługuje także stronom, Rzecznikowi Praw Obywatelskich oraz Prezesowi Krajowej Rady Radców Prawnych). Rzecznik dyscyplinarny doręcza Ministrowi Sprawiedliwości odpisy postanowień o wszczęciu dochodzenia oraz informuje Ministra Sprawiedliwości o wniesieniu do sądu dyscyplinarnego wniosku o ukaranie lub o skierowaniu wniosku do dziekana rady okręgowej izby radców prawnych w trybie art. 66 ustawy o radcach prawnych. Orzeczenia, a także postanowienia kończące postępowanie dyscyplinarne z urzędu doręcza się wraz z uzasadnieniem stronom oraz Ministrowi Sprawiedliwości, od których odwołanie przysługuje właśnie tym podmiotom w terminie 14 dni od dnia doręczenia odpisu orzeczenia albo postanowienia wraz z uzasadnieniem oraz pouczeniem o terminie i sposobie wniesienia odwołania. Ponadto Ministrowi Sprawiedliwości oraz osobom przez niego upoważnionym przysługuje w każdym stadium postępowania prawo wglądu do akt i żądania informacji o wynikach

²⁵ T. Scheffler, *O doskonaleniu zawodowym i odpowiedzialności zawodowej*, „Radca Prawny” 157, 2015.

postępowania dyscyplinarnego, jak też prawo żądania prawomocnych orzeczeń dyscyplinarnych bądź postanowień wraz z aktami sprawy. Sąd dyscyplinarny niezwłocznie przesyła odpis prawomocnego orzeczenia właściwej radzie okręgowej izby radców prawnych Ministrowi Sprawiedliwości i Krajowej Radzie Radców Prawnych.

Przepisy ustawy o radcach prawnych przewidują dodatkowo wiele delegacji upoważniających Ministra Sprawiedliwości do wydawania rozporządzeń regulujących poszczególne zagadnienia związane z wykonywaniem zawodu radcy prawnego, a także upoważniających do podejmowania innych czynności dotyczących dostępu do zawodu oraz końcowego egzaminu zawodowego, niemniej nie mieszczą się one w pojęciu nadzoru nad samorządem zawodowym. Są to bowiem różnego rodzaju czynności organizacyjne, wykonawcze oraz orzecznicze dotyczące egzaminów wstępnych i zawodowych. Należy pamiętać, że Minister Sprawiedliwości jest jednocześnie Prokuratorem Generalnym, który na podstawie swoich kompetencji może zainicjować w zasadzie każdy rodzaj postępowania przed właściwymi organami. W nadzorze nad samorządem zawodowym radców prawnych rolę odegrać może też Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej, któremu przedstawia się corocznie informację o funkcjonowaniu. Może on składać postulaty oraz sygnalizować nieprawidłowości. Sądy zaś rozpoznają sprawy wynikłe z zastosowania środków nadzoru przez Ministra Sprawiedliwości.

Analizując uprawnienia Ministra Sprawiedliwości, trzeba jeszcze raz podkreślić jego obszerne kompetencje nadzorcze w zakresie postępowania dyscyplinarnego. Może on nie tylko wszczynać postępowanie dyscyplinarne, co jest zdecydowanie najdalej idącym uprawnieniem nadzorczym, lecz ma także na każdym etapie postępowania prawo wglądu w przebieg dokonanych czynności w postępowaniu dyscyplinarnym. Również sądy dyscyplinarne są zobowiązane do niezwłocznego przysyłania Ministrowi każdego odpisu prawomocnego orzeczenia dyscyplinarnego.

Zapewne najwięcej kontrowersji wzbudza możliwość wszczęcia postępowania dyscyplinarnego przez Ministra Sprawiedliwości, co w ocenie niektórych przedstawicieli nauki może prowadzić do naruszenia niezależności samorządu. Nie można jednak zgodzić się z tym poglądem. Zwiększony nadzór Ministra Sprawiedliwości nad korporacją radcowską i adwokacką oraz notarialną wynika ze specyfiki zawodu, jaki wykonują członkowie samorządu. Trzeba przecież pamiętać że zawód radcy prawnego jest zawodem zaufania publicznego i korzysta z ochrony zbliżonej do przysługującej funkcjonariuszom, sędziom i prokuratorom²⁶. Istotne dla samorządu zawodowego radców prawnych jest takie określenie

²⁶ „Wprawdzie samorząd radców prawnych poddany jest nadzorowi Ministra Sprawiedliwości (art. 5 ust. 3), lecz ogranicza się on do środków prawnych ustalonych w ustawie, a te nie obejmują możliwości wydawania jakichkolwiek dyrektyw, wytycznych i poleceń, dotyczących właściwego sprawowania konstytucyjnej »pieczy«. [...] chociaż powyższe uprawnienia nadzorcze są istotne, to jednak nie przekraczają one ram, uzasadnionych w demokratycznym państwie prawnym, dla nadzo-

kompetencji nadzorczych Ministra Sprawiedliwości, które nie wkraczają w niezależności i niezawisłość korporacji. W komentarzu do ustawy o radcach prawnych Z. Klatka wskazał, że „Gwarancją ograniczenia [...] ingerencji w niezależność samorządu do sytuacji koniecznych jest art. 5 ust. 3 [ustawy o radcach prawnych] uprawniający Ministra Sprawiedliwości do nadzoru »w zakresie i formach określonych niniejszą ustawą«”²⁷.

Kwestia uprawnienia Ministra Sprawiedliwości co do możliwości polecenia wszczęcia postępowania przed sądem dyscyplinarnym bez przeprowadzenia dochodzenia w kontekście treści art. 90 ust. 2 Prawa o adwokaturze (w brzmieniu analogicznym do treści art. 68¹ ust. 1a obowiązującym przed 4 grudnia 2010 roku) rozpatrywał Trybunał Konstytucyjny²⁸. W wyroku z dnia 1 grudnia 2009 roku Trybunał Konstytucyjny podkreślił, że

dochodzenie, będące pierwszym etapem postępowania dyscyplinarnego, ma na celu stwierdzenie, czy zachodzą podstawy do wniesienia do sądu dyscyplinarnego wniosku o wszczęcie postępowania dyscyplinarnego lub skierowania wniosku o ukaranie do dziekana okręgowej izby adwokackiej bądź też umorzenia postępowania. Na tym etapie postępowania obwiniony ma prawo do ustanowienia obrońcy, może również zapoznać się z aktami sprawy i składać wnioski dowodowe. Pominiecie etapu dochodzenia narusza przysługujące obwinionemu prawo do obrony, pozbawiając go możliwości wykazania niezasadności wszczęcia postępowania przed sądem dyscyplinarnym.

Trybunał zaznaczył wyraźnie również, że 90 ust. 2 i art. 95c pkt 1 w brzmieniu poprzednim były niezgodne z art. 42 ust. 2 Konstytucji w zakresie, w jakim te przepisy przyznają Ministrowi Sprawiedliwości możliwość polecenia wszczęcia postępowania przed sądem dyscyplinarnym niezależnie od wyniku przeprowadzonego dochodzenia.

Albowiem jeżeli w ramach tego pierwszego etapu postępowania dyscyplinarnego rzecznik dyscyplinarny stwierdzi, że nie ma podstaw do przypisania obwinionemu zarzucanego mu przewinienia dyscyplinarnego, i umorzy postępowanie, a Minister Sprawiedliwości mimo to wyda polecenie wszczęcia postępowania przed sądem dyscyplinarnym, to tym samym prawo do obrony realizowane przez obwinionego w toku dochodzenia staje się iluzoryczne. Nawet wówczas gdy przedłożone przez niego dowody wskazywać będą, że nie ma podstaw do wystąpienia z wnioskiem do sądu dyscyplinarnego, to i tak okoliczność ta nie będzie uniemożliwiała wszczęcia z polecenia Ministra Sprawiedliwości tego kolejnego etapu postępowania dyscyplinarnego.

W tej sytuacji przepis ten stracił rację bytu.

Należy więc zauważyć przede wszystkim rolę, jaką ustawodawca przyznał sądom oraz Ministrowi Sprawiedliwości w kwestii nadzoru nad postępowaniem dyscyplinarnym wobec radców prawnych. Trzeba jednak pamiętać, że uprawnienia zarówno Ministra Sprawiedliwości, jak i sądów są szczegółowo uregulowane

ru organów administracji rządowej nad ciałami samorządowymi (społecznymi)”, P. Sarnecki, *Radca prawny jako zawód zaufania publicznego*, „Radca Prawny” 2002, nr 4–5, s. 28–29.

²⁷ Z. Klatka, *Ustawa o radcach prawnych. Komentarz*, Warszawa 1999, s. 74.

²⁸ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 1 grudnia 2009 roku, K 4/08.

w ustawie i nie mogą w żaden sposób wpływać na integralność lub niezależność samorządu radców prawnych, a tym samym nie mogą być dowolnie rozszerzane.

Podsumowując artykuł, kwestia odpowiedzialności dyscyplinarnej radców prawnych pojawiła się już w 1961 roku i od tego czasu ewoluowała do obecnego kształtu. Uchwalenie ustawy o radcach prawnych dnia 6 lipca 1982 roku doprowadziło do jej ujednolicenia przez przekazanie postępowania dyscyplinarnego do kompetencji samorządu zawodowego radców prawnych. Było to pewnym przełomem i znalazło podstawy także w Konstytucji RP, która w art. 17 dopuściła tworzenie takich samorządów. Przyczyniło się to do prawidłowego postępowania przez członków samorządu oraz do zapewnienia odpowiedniej jakości świadczonych usług. To właśnie konstrukcja samorządów zawodowych umożliwiła zobowiązanie jego członków do przestrzegania standardów etyczno-moralnych.

Jak już wspomniano, do głównych cech postępowania dyscyplinarnego należą represyjność oraz karny charakter postępowania. Trzeba pamiętać, że są pewne zbiegi między postępowaniem dyscyplinarnym a karnym, na przykład w sprawach nieuregulowanych przepisami postępowania dyscyplinarnego wykorzystuje się przepisy postępowania karnego. Jak wskazano, postępowanie dyscyplinarne ma charakter represyjny i pozasądowy, ponieważ prowadzone jest przez organy dyscyplinarne samorządów zawodowych. Chociaż w swej istocie podobne, w niniejszym artykule wskazano na różnice z prawem do sądu powszechnego. Organy dyscyplinarne nie są bowiem sądami w rozumieniu art. 175 Konstytucji. Rodzi to więc konieczność kontroli wydawanych orzeczeń przez sądy, przyznając uprawnienie do wniesienia kasacji do Sądu Najwyższego do orzeczenia wydanego przez Wyższy Sąd Dyscyplinarny w drugiej instancji. Uprawnienie to jest swoistą realizacją konstytucyjnej zasady prawa do sądu powszechnego służącego uwierzytelnianiu orzeczeń sądów dyscyplinarnych.

Podsumowując niniejszy artykuł, nie można także nie wspomnieć o istotnej kompetencji Ministra Sprawiedliwości w ramach modelu postępowania dyscyplinarnego. Ma on bowiem wiele uprawnień do nie tylko możliwości wszczynania postępowania dyscyplinarnego, co niewątpliwie jest jednym z najistotniejszych uprawnień, lecz ma także prawo wglądu na każdym etapie postępowania w przebieg dokonanych w postępowaniu czynności. Autor ma nadzieję, że niniejszy artykuł przybliżył najważniejsze kwestie związane z odpowiedzialnością dyscyplinarną, a także ukazał jego specyfikę i autonomiczność.

SUPERVISION OF COMMON COURTS AND THE MINISTER OF JUSTICE OVER DISCIPLINARY PROCEEDINGS AGAINST LEGAL ADVISERS

Summary

The objective of this paper is to analyse and assess the model of the supervision of common courts and the Minister of Justice over disciplinary proceedings against legal advisors. This paper results from the author's particular interest in the subject of disciplinary proceedings as out-of-court proceedings conducted by the professional self-government bodies. The essence of this work is to illustrate the complexity of the method of supervision of common courts and the Minister of Justice over disciplinary proceedings against legal advisors. The author tries to pay special attention to the autonomy of disciplinary proceedings against legal advisors, as it is a profession of public trust, to whom the Constitution of the Republic of Poland guarantees the possibility of creating professional self-government bodies. The author's intention is also to familiarise readers of this paper with the judgements of the Supreme Court and the Constitutional Tribunal, discussing the issue and scope of the supervision of common courts and the Minister of Justice over disciplinary proceedings against legal advisors.

Keywords: disciplinary proceedings, legal advisor, supervision, common courts, Minister of Justice, professional self-government

BIBLIOGRAFIA

- Bujko W., *Odpowiedzialność dyscyplinarna*, [w:] *Zawód radcy prawnego. Historia zawodu i zasady jego wykonywania*, red. A. Bereza, Warszawa 2013.
- Dudka K., *Stosowanie przepisów kodeksu postępowania karnego w postępowaniach dyscyplinarnych uregulowanych w prawie o adwokaturze oraz ustawie o radcach prawnych*, [w:] *Prawo w działaniu*, t. 18. *Sprawy karne*, red. M. Mozgawa, Warszawa 2014.
- Kelsen H., *Podstawowe zagadnienia nauki prawa państwowego*, t. 2, Wilno 1936.
- Klatka Z., *Ustawa o radcach prawnych. Komentarz*, Warszawa 1999.
- Konstytucja RP, t. 1. *Komentarz do art. 1–86*, wyd. 1, red. M. Safjan, L. Bosek, Warszawa 2016.
- Kozielewicz W., *Odpowiedzialność dyscyplinarna sędziów, prokuratorów, adwokatów, radców prawnych i notariuszy*, Warszawa 2012.
- Oleszko A., *Prawo o notariacie. Komentarz*, cz. 1, Warszawa 2011.
- Sarnecki P., *Radca prawny jako zawód zaufania publicznego*, „Radca Prawny” 2002, nr 4–5.
- Scheffler T., *O doskonaleniu zawodowym i odpowiedzialności zawodowej*, „Radca Prawny” 157, 2015.
- Tabernaacka M., *Zakres wykonywania zadań publicznych przez organy samorządów zawodowych*, Wrocław 2007.
- Wasilewski A., *Władza sądownicza w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, „Państwo i Prawo” 1998, nr 7.

AKTY PRAWNE

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 roku, Dz.U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483.
Uchwała Rady Ministrów nr 533 z dnia 13 grudnia 1961 roku w sprawie obsługi prawnej tzw. sektora uspołecznionego, M.P. 1961, nr 96, poz. 406.
Ustawa z dnia 6 lipca 1982 roku o radcach prawnych, Dz.U. z 1982 r. Nr 19, poz. 145 z późn. zm.

ORZECZNICTWO

Postanowienie Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 18 lutego 2014 roku, II GSK 198/14.
Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 17 listopada 2015 roku, SDI 67/15, Lex nr 1763779, <http://www.sn.pl/sites/orzecznictwo/orzeczenia3/sdi%2067-15.pdf>.
Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 3 października 2005 roku, II GSK 196/05, OSG 2006, nr 3, poz. 29, s. 41.
Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 6 listopada 2014 roku, SD 32/14, MOP 2014, nr 23, s. 1227.
Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 23 września 2016 roku, SDI 44/16, Legalis nr 1514819, <http://sn.pl/sites/orzecznictwo/Orzeczenia3/SDI%2044-16.pdf>.
Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 8 grudnia 1998 roku, K 41/97, OTK ZU 1998, nr 7, poz. 117.
Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 27 lutego 2001 roku, K 22/00, OTK 2001, nr 3 poz. 48.
Wyrok Trybunału Konstytucyjny z dnia 11 września 2001 roku, SK 17/00, OTK ZU 2001, nr 6.
Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 1 grudnia 2009 roku, K 4/08, OTK ZU 2009, nr 11/A, poz. 162.
Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 25 czerwca 2012 roku, K 9/10, OTK, seria A, 2012, nr 6, poz. 66.